

IV. ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

УДК 343.8

Звенигородський О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права та кримінології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Карелін В. В.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права та кримінології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ЩОДО ПРИНЦИПІВ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАОХОЧЕННЯ ТА СТЯГНЕННЯ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Стаття присвячена аналізу змісту специфічних принципів кримінально-виконавчого права заохочення та стягнення, визначення їх ролі у системі засад кримінально-виконавчого права, критеріїв їх відмежування від інститутів заохочення та стягнення у кримінально-виконавчому законодавстві, а також пропозицій щодо їх формування у системі кримінально-виконавчого права.

Для забезпечення ефективності процесу впровадження заохочень і стягнень принципи його практичної реалізації повинні бути відображені у формі конкретних вимог, які пред'являються до цього виду діяльності, на рівні закону або хоча б відомчого нормативного акта.

Ключові слова: *принципи права, система принципів кримінально-виконавчого права, загальноправові та специфічні принципи, принципи заохочення та стягнення, покарання у виді позбавлення волі.*

Постановка проблеми. В основі будь-якої діяльності знаходяться основоположні засади (принципи), які концентровано відбивають усі напрями її практичної реалізації. Степанюк А. Х. обґрунтовано переконує, що під такими принципами у кримінально-виконавчому праві слід розуміти об'єктивно зумовлені процесом виконання покарання вихідні положення, що характеризують і пронизують діяльність з виконання покарань [1, с. 78]. До прийняття у 2003 р. нового КВК України принципи кримінально-виконавчого права не регламентувались у Виправно-трудовому кодексі, а лише опосередковано впливали з його деяких норм,

хоча необхідність такої регламентації дискутувалася в науковій юридичній літературі [2, с. 29; 3, с. 17; 4, с. 15]. Серед комплексу принципів кримінально-виконавчого законодавства, вагомого значення набувають принципи заохочення та стягнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання застосування заохочень і стягнень щодо засуджених під час виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією засуджених від суспільства, зверталась велика кількість науковців, зокрема: В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, О. А. Гритенко, А. П. Гель, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, А. І. Зубков, О. Г. Колб, В. А. Львовчкін, О. В. Лисодєд, І. С. Михалко, Л. П. Оніка, П. Г. Пономарьов, М. В. Романов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубніков, В. О. Уткін, В. П. Філонов, А. І. Фролов, М. П. Черненко, Д. В. Ягуннов та ін. Однак система заходів стягнення і заохочення залишається й досі належним чином не дослідженою з низки причин: по-перше, значна частина науковців, що розглядали вказане питання, обмежувались розглядом заохочень і стягнень у контексті виконання покарання певного виду; по-друге, детальному розгляду піддавались переважно лише заходи стягнення під час виконання кримінальних покарань, щодо заходів заохочення такі дослідження жодного разу не проводились; по-третє, наукові розробки вказаних питань були здійснені ще до прийняття у 2003 р. КВК України, а тому їх результати вимагають переоцінки з урахуванням чинних законодавчих положень і практичних здобутків.

Формулювання мети. Метою публікації є встановлення критеріїв відмежування загальноправових принципів кримінально-виконавчого права від специфічних (заохочення та стягнення), визначення їх місця та ролі у системі кримінально-виконавчого права, а також вимог до формування у кримінально-виконавчому законодавстві та застосування у практичній діяльності органів та установ виконання покарань.

Виклад основного матеріалу. Принципи кримінально-виконавчого законодавства, відображаючи сутність виконання покарань, становлять собою орієнтири для суб'єктів виконання покарань, завдяки яким забезпечується одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання. Закріплення в нормах кримінально-виконавчого законодавства зазна-

чених принципів у той же час є закріпленням принципів діяльності органів та УВП на всіх напрямках. І, навпаки, принципи діяльності органів та УВП можуть набувати властивості принципів права лише після закріплення їх нормами кримінально-виконавчого законодавства.

Етимологія поняття «принцип» походить від лат. *principium* – основа, початок і трактується, як: 1) основне, вихідне положення теорії, вчення тощо, керівна ідея, основне правило діяльності; 2) внутрішнє переконання, погляд, що означає норму поведінки; 3) основа устрою, дії будь-якого механізму, приладу [5, с. 409]. Наведені визначення вказують на тісний зв'язок між об'єктивно існуючими певними правилами, що мають основне, вихідне значення, й такими суб'єктивними властивостями, як внутрішнє переконання, погляди. У цьому сенсі досить влучною є висловлена В. Горшеньовим та І. Шаховим думка про те, що, якщо принципи сприймаються, вони повинні глибоко усвідомлюватися, детально засвоюватися та перетворюватися на професійні переконання [6, с. 73]. З точки зору філософії, принципи постають центральним поняттям, основою системи, узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища тієї галузі, з якої цей принцип було абстраговано [7, с. 362].

Оскільки заохочення і стягнення є правовими інститутами кримінально-виконавчого права, то для них також є характерною своя специфічна система принципів, які, як вказує О. І. Коробєєв, покликані виконувати роль спрямування та розвитку цього інституту, забезпечуючи послідовність і логічність процесу правотворчої та правозастосовної діяльності [8, с. 829]. Звідси принципи інституту права у загальному значенні – це основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права, зокрема, інститутів заохочення і стягнення, на яких має будуватися безпосередня діяльність адміністрації колонії із застосування вказаних заходів. Саме принципи визначають таку діяльність, окреслюють її рамки, вони ніби зсередини оцінюють здійснювані заходи, дозволяючи визначити, які види дій є допустимими і найбільш ефективними; вони є критеріями правомірності дій громадян та державного апарату в цілому [9, с. 26]. Тому дослідження принципів застосування заохочень і стягнень під час виконання пока-

рання у виді позбавлення волі є дуже актуальним, у зв'язку з чим дослідження порядку застосування названих заходів без розгляду названого питання буде неповним. Разом з тим необхідно зазначити, що у науковій літературі це питання не знайшло належного висвітлення. Нині в Україні існує лише одна монографія І. С. Михалко, в якій розглядалися принципи застосування заходів примусу та стимулювання взагалі, а також одна стаття А. П. Геля, в якій робиться лише посилання на необхідність дотримання під час застосування заохочень і стягнень принципів законності та раціональності [10].

На підставі проведеного дослідження І. С. Михалко робить висновок, що під час розробки системи принципів необхідно враховувати такі аспекти: 1) спільність принципів; 2) їх функціональність, що підкреслює роль кожного принципу у правовій площині; 3) змістовність, що визначає буття принципів. Саме такий комплексний підхід надасть можливість з'ясувати місце і роль принципів у теоретичній системі, а також сферу їх дії. При цьому, на думку вказаного науковця, принципами інститутів примусу та стимулювання у кримінально-виконавчому праві можуть виступати лише ідеї: а) нормативні; б) що знайшли певне закріплення саме у кримінально-виконавчому законодавстві; в) притаманні інститутам примусу та стимулюванню. Також у сфері примусу та стимулювання діють принципи: а) загальноправові; б) галузеві (міжгалузеві) [11, с. 84]. Ми не можемо цілком прийняти висловлену позицію стосовно нашого предмета дослідження, оскільки, на нашу думку, інститутам заохочення і стягнення властиві також власні, специфічні принципи названих правових інститутів. Таким чином, систему принципів інститутів заохочення і стягнення під час виконання покарання у виді позбавлення волі становлять: 1) загальноправові принципи; 2) міжгалузеві принципи; 3) принципи кримінально-виконавчого права, процесу виконання-відбування кримінальних покарань; 4) спеціальні принципи інститутів заохочення і стягнення. Розглянемо детальніше всі види принципів та їх роль у процесі застосування під час виконання позбавлення волі названих інститутів.

Загальноправові принципи посідають у системі правових принципів особливе місце та є властивими всім галузям права. У

сучасній юридичній літературі визнають такі загальноправові принципи: справедливості – означає відповідність між роллю особи в суспільстві та її соціально-правовим становищем, співрозмірність між діянням та винагородженням чи покаранням тощо; юридичної рівності громадян перед законом і судом; гуманізму – означає, що Конституція і закони мають закріплювати права і свободи людини і громадянина, забороняти вчинки, що принижують людську гідність, тощо; демократизму – означає, що в правових нормах мають бути закріплені механізми та інститути представницького та безпосереднього народовладдя, за допомогою чого громадяни зможуть брати участь в управлінні державними справами, захищати свої права і свободи; єдності прав і обов'язків – означає, що немає і не може бути прав без обов'язків і обов'язків без прав; законності – означає систему вимог суспільства і держави, яка полягає у точній реалізації норм права всіма й усюди [12, с. 111, 112]; взаємної відповідальності держави та особи [13, с. 114]. Частина цих принципів, знайшовши закріплення у КВК України, стала невід'ємною частиною кримінально-виконавчого законодавства: у ст. 5 КВК України встановлено принцип невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і УВП. Водночас зміст принципів у КВК України не розкрито, тому вирішення цього питання «віддано на відкуп» доктринальному тлумаченню.

Оскільки діяльність, пов'язана із застосуванням до засуджених заходів заохочення і стягнення, є частиною процесу виконання покарання, то її принципи повинні бути похідними також і від принципів виконання покарання. Однак «сліпе» копіювання принципів є неприйнятним, тому що вони мають відбивати якісну специфіку процесу застосування заохочень і стягнень та обмежуватись сферою впливу на поведінку засуджених. Як уже

вказувалось, низка загальноправових принципів знайшли своє відбиття у нормах ст. 5 КВК України, але водночас кримінально-виконавче законодавство передбачає й низку специфічних галузевих принципів та принципів окремих правових інститутів. До них слід віднести принципи раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості у діяльності органів і УВП, поваги до прав людини.

Незважаючи на вагому роль названих вище загальноправових принципів та галузевих принципів КВП, основна сутність та зміст діяльності адміністрації колонії щодо застосування заходів заохочення і стягнення до засуджених розкривається у специфічних принципах, властивих цій діяльності, що, як правило, виробляються самою практикою застосування заохочень і стягнень. До них, приміром, Ю. В. Голік відносить принципи: економії стимулу та репресії (щоб не знецінити як заохочення, так і стягнення, його слід використовувати економно); вигідності / невигідності (заохочення повинні бути вигідним заохочуваному та навпаки); шансу (кожна людина, що потрапила у певну систему стимулів, повинна мати шанс отримати цей стимул); своєчасності (заохочення і стягнення мають бути застосовані своєчасно та, як правило, безпосередньо після вчинення дії); інформованості (людина має бути добре обізнана з порядком, строками, умовами застосування заохочень і стягнень); зрозумілості (заохочення і стягнення, а також способи їх отримання мають бути прості та зрозумілі з першого прочитання); наявності розрахунку (людина сама має розрахувати можливість отримання заохочення чи стягнення та вирішити, чи варто здійснювати додаткові витрати енергії на їх отримання); боротьби мотивів (людина одночасно піддана впливу різних стимулів, приміром, позитивних і негативних, при цьому бере гору завжди той стимул, який у цій ситуації опиняється сильнішим); персоналізації (сугобо індивідуальне використання заохочень і стягнень); співмірності (і заохочення, і стягнення мають відповідати характеру і ступеню вчинку); гарантованості (будь-яка дія має бути відзначена або позитивно, або негативно) [14, с. 123]. Подібні думки висловлюються й у інших галузях наукових знань [15, с. 12; 16, с. 7]. Але, за справедливим

визначенням І. А. Тарханова, хоча значна частина виокремлених названими авторами положень і повинні враховуватись як певні керівні ідеї, проте не всі вони є принципами [17, с. 86]. Тому розглянемо лише ті вихідні ідеї, які, на наш погляд, мають характер спеціальних принципів кримінально-виконавчих інститутів заохочення і стягнення та реалізуються в нормах кримінально-виконавчого права і правозастосовній практиці, або принаймні повинні в них реалізовуватись. Серед них: принцип гарантованості застосування заохочень і стягнень під час виконання покарання у виді позбавлення волі; принцип економії заходів заохочення і стягнення; принцип співмірності застосування заохочень і стягнень під час виконання покарання у виді позбавлення волі; принцип персонального застосування заходів заохочення і стягнення; принцип об'єктивності процедури накладання стягнень та оголошення заохочень; принцип науковості.

Висновки. Отже, принципи застосування заохочень і стягнень, виступаючи елементами правової форми цього виду діяльності, є її теоретичним стрижнем, правилами, що відображають найбільш загальні стійкі риси заохочення і стягнення і виступають як правові вимоги. Тому для забезпечення ефективності процесу впровадження заохочень і стягнень принципи його практичної реалізації повинні бути відображені у формі конкретних вимог, які пред'являються до цього виду діяльності, на рівні закону або хоча б відомчого нормативного акта. Це дозволить привести до єдиного знаменника діяльність усіх суб'єктів виконання позбавлення волі в Україні та створити умови, підґрунтя для ефективності процесу заохочення і покарання засуджених, що врешті-решт забезпечить й ефективне виконання цього покарання.

Підбиваючи вищесказане, зазначимо кілька основних положень. По-перше, з метою підвищення ефективності процесу застосування заходів заохочення і стягнення до засуджених вбачається потреба у приведенні їх правового регулювання та практики застосування у відповідність із вищевказаними принципами. По-друге, цим самим цілям мало б сприяти посилення гарантій заохочення та покарання осіб, які на це заслужили. Водночас не слід використовувати досліджувані заходи надто над-

мірно. По-третє, важливим є об'єктивність проведення оцінки поведінки засуджених із всебічним вивченням обставин та врахуванням сучасних наукових досягнень. По-четверте, важливим є подальше дослідження принципів застосування заохочень і стягнень під час виконання позбавлення волі та перевірка практики застосування цих інститутів на предмет відповідності названим принципам.

Список використаних джерел

1. Степанюк А. Ф. Роль принципів уголовно-исполнительного права в формировании законодательства. *Весы Фемиды*. 2000. № 3 (5). С. 76–81.
2. Нерсисянц В. С. Право и закон: их различие и соотношение. *Вопр. философии*. 1988. № 5. С. 29–31.
3. Уголовно-исполнительное право: учебник / под ред. И. В. Шмарова. Москва: БЕК, 1996. 418 с.
4. Васильев А. М. О правовых идеях-принципах. *Сов. государство и право*. 1975. № 3. С. 14–16.
5. Словарь иностранных слов. 18-е изд., стер. Москва: Рус. яз., 1989. 624 с.
6. Горшенев, В. М., Шахов И. Б. Контроль как правовая форма деятельности. Москва: Юрид. лит., 1987. 176 с.
7. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. Москва: Политиздат, 1991. 560 с.
8. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
9. Коваль О. Питання та основний зміст принципів права України *Адвокат*. 2005. № 7. С. 25–29.
10. Гель А. П. Проблемні питання застосування заходів заохочення та стягнення до осіб, засуджених до позбавлення волі. *Права людини в Україні*: інформаційний портал харківської правозахисної групи. URL: <http://khp.org/index.php?id=1239800400> (дата звернення: 19.04.2018).
11. Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НУ «ЮА України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 208 с.
12. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків: Одиссей, 2005. 560 с.
13. Правознавство: підручник / за ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 752 с.

14. Голик Ю. В. Уголовно-правовое стимулирование позитивного поведения. Вопросы теории. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1992. 80 с.

15. Чураков А. Н. Принципы юридической ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Волгоград, 2000. 20 с.

16. Булатов, А. С. Юридическая ответственность: общетеоретические проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / ЛГУ. Ленинград, 1985. 19 с.

17. Тарханов И. А. Поощрение позитивного поведения в уголовном праве. Казань: Изд-во КГУ, 2001. 330 с.

References

1. Stepaniuk, A. F. (2000), "Role of the principles of criminal and executive law in legislation forming", *Scales of Themis*, Vol. 3. No. 5, pp. 76–81.

2. Nersesiants, V. S. (1988), "Law and decree: their difference and correlation", *Issues of Philosophy*, No. 5, pp. 29–31.

3. Shmarov, I. V. (1996), *Criminal and Executive Law*, BEK, Moscow.

4. Vasilev, A. M. (1975), "On legal ideas and principles", *Soviet state and law*, No. 3, pp. 14–16.

5. Petrov, F. N. (1989), *Foreign words dictionary*, Russkiy Yazyk, Moscow.

6. Gorshenev, V. M. and Shakhov, I. B. (1987), *Control as a legal form of activity*, Yurid. lit., Moscow.

7. Frolov, I. T. (1991), *Philosophical dictionary*, Politizdat, Moscow.

8. Pohrebniak, S. P. (2008), *The fundamental principles of Law (full characteristics): monograph*, Pravo, Kharkiv.

9. Koval, O. (2005), "Questions and the main essence of the principles of Ukraine's Law", *Lawyer*, No. 7. pp. 25–29.

10. Hel, A. P. (2018), "Problematic issues of using measures to encourage and enforce towards persons sentenced to imprisonment", *Human rights in Ukraine: information portal of Kharkiv human rights group*, available at: <http://khpg.org/index.php?id=1239800400> (accessed 19 April 2018).

11. Mykhalko, I. S. (2012), "Ensuring the principle of rational use of coercive measures and stimulation of convicts' obedient behavior", Ph.D. in Law Thesis, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

12. Stepaniuk, A. Kh. and Yakovets, I. S. (2005), *Criminal and Executive Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary*, Odissei, Kharkiv.

13. Kopieichykov, V. V. and Kolodii, A. M. (2005), *Law*, Yurinkom Inter, Kyiv.

14. Golik, Yu. V. (1992), *Criminal and legal stimulation of positive behavior: Issues of the theory*, Publishing House of Novosibirsk University, Novosibirsk.

15. Churakov, A. N. (2000), "Principles of Legal Responsibility", Abstract of Ph.D. in Law dissertation, Volgograd, Russia.

16. Bulatov, A. S. (1985), "Legal responsibility: general theoretical problems", Abstract of Ph.D. in Law dissertation, LGU, Leningrad, USSR.

17. Tarkhanov, I. A. (2001), *Promoting positive behavior in Criminal Law*, KGU Publishing House, Kazan.

Zvenyhorodskiy O. M., Karelin V. V.

AS TO THE PRINCIPLES OF APPLICATION OF ENCOURAGEMENT AND PUNISHMENT IN CASE OF IMPRISONMENT

Encouragement and punishment are legal institutes of criminal-executive law, which are characterized by their own specific system of principles, aimed to fulfill the role of direction and development of this institution, ensuring the consistency and logic of the process of law-making and enforcement activities.

The system of principles of institutes of encouragement and punishment in the execution of punishment in the form of imprisonment are:

- 1) general legal principles;*
- 2) intersectoral principles;*
- 3) the principles of criminal-executive law, the process of execution and serving of criminal punishment;*
- 4) special principles of the institutions of encouragement and punishment.*

Despite the important role of the general legal and sectoral principles of criminal-executive law, the main essence and content of the activity of the penitentiary administration on the use of measures of encouragement and punishment to convicted persons is disclosed in the specific principles inherent in this activity, which are usually carried out by the very practice of applying of encouragement and punishment. These include the principles of saving impetus and repression (in order not to devalue those encouraged and punished, it should be frugally used); utility / discommodity (encouragement should be beneficial to the person encouraged and vice versa); chance (every person who has got into a certain system of impetus should have a chance to get this stimulus); timeliness (encouragement and punishment should be applied in a timely manner and, as a rule, immediately after the action taken); information content (a person must be well aware of the procedure, terms, conditions of use of encouragement and punishment); comprehensibility (the encouragement and punishment as well as the ways of obtaining them, should be simple and understandable from the first reading); the availability of the calculation (the person himself has to calculate the possibility of receiving of encouragement and punishment and decide whether additional energy should be paid for their receipt); the struggle of motives (the person is simultaneously exposed to various stimuli, for example, positive and negative, while

the main is those which in this situation is stronger); personalization (exclusively individual usage of encouragement and punishment); proportionality (both encouragement and punishment must satisfy the nature and degree of action); guaranty (any action should be noted either positively or negatively).

So, the principles of the use of encouragement and punishment, as elements of the legal form of this type of activity, is its theoretical basis, the rules that reflect the most common features of encouragement and punishment and act as legal requirements. Therefore, in order to ensure the effectiveness of the implementation of encouragement and punishment, the principles of its practical implementation should be reflected in the form of specific requirements for this type of activity, at the level of law or at least a departmental normative act. This will lead to a single denominator of the activities of all subjects of execution in Ukraine and create conditions that will support the effectiveness of the process of encouragement and punishment of the persons convicted, which will ultimately ensure the effective execution of this sentence.

Key words: *principles of law, system of principles of criminal-executive law, general legal and specific principles, principles of encouragement and punishment, punishment in the form of imprisonment.*